

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обов'язковий примірник

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

Проанализированный нами словарный материал показывает, что в области правописания как иноязычных заимствований, так и собственно русских неологизмов обсервируется большое количество вариативных написаний, обусловленное следующими причинами:

1. Отсутствие единообразных нормативных критериев написания.
2. Отсутствие в «Правилах...» 1956 года практических рекомендаций и указаний по написанию новых заимствований.
3. Различное графическое начертание новых слов в разных словарях и справочниках.
4. Наличие во многих иноязычных словах фонетических и орфографических сочетаний, не характерных для русского языка.
5. Влияние написания заимствованного слова в языке-доноре на его написание в языке-реципиенте.
6. Отсутствие кодификации орфографических норм в связи с несовершенством развития теории правописания.
7. Высокодинамический тип эволюции языковой системы в целом, приводящий к деструкции языковой нормы.

Понимая и принимая неизбежность и естественность динамики языковой системы, тем не менее необходимо поддерживать охранительные тенденции по отношению к литературной норме языка и, в частности, к кодификации правописания. Развитие и усовершенствование теории орфографии и кодификаторская работа создадут условия для сокращения числа орфографических вариантов, устранению разнобоя в написаниях, что, в свою очередь будет способствовать сохранению норм литературного языка и повышению уровня грамотности в обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тимофеева Г.Г. Английские заимствования в русском языке (фонетико-орфографический аспект): АДД. — СПб. — 1992.
2. Костомаров В.Г. Русский язык в иноязычном потоке // Русский язык за рубежом. — 1996. -№ 2.
3. Крысин Л.П. Иноязычное заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий // Вопросы языкознания. — 2002. — №6.
4. Русский орфографический словарь / Под ред. Лопатина В. В. — М., 1999, и М., 2005.
5. Толковый словарь иноязычных слов / Под ред. Крысина Л. П. — М., 1998 и М., 2005.
6. Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / Под ред. Спяревской Г. Н. — М: Астрель. ООО. — 2001. — 944 с.
7. Крысин Л. П. Новые иноязычные заимствования в нормативных словарях // Русский язык в школе. — 2006. — № 1 — С. 66-72.
8. Крылова О. А. Речевая культура и языковая политика в современном российском обществе // Русская речь. — 2006. — № 1. С. 52-56.
9. Нечаева И. В. Правописание иноязычных слов в свете действующих правил орфографии // Русский язык в школе. — 2004. — № 5, — С. 76-81.

І.Г. Шевченко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЛЮДИНА-ВОДА В САКРАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Сакральна картина світу особливо яскраво проявляється на лексико-семантичному рівні мовної системи. Тривалий час вірування українського народу завдяки сакралізованим словесним формулам виконує функцію провідника у духовному розвитку нації.

Національномовні моделі світу та лексико-семантичні поля, що є їх складниками, часто були і залишаються об'єктами дослідження науковців.

В. фон Гумбольдт і О.О. Потебня вивчали закономірності розвитку мови у зв'язках із життям народу, його світосприймання і пізнання. Розгляд питань щодо структури мовної картини світу знаходимо в сучасних мовознавців — О. Брициної, П. Данилюк, С. Єрмоленка, В. Жайворонка, М. Кочергана та ін. Російський мовознавець Ю. Караулов присвятив ряд праць створенню моделей мовної картини світу.

Лексеми, що відображають ключові поняття моделі світу, через здатність обростати новими культурними смислами перетворюються на слова — етно-сакральні концепти.

Розглянемо лексико-семантичне поле концепту вода з метою визначення його функціонування та широти охоплення мовно-культурної свідомості народу.

Обрядове мовлення українців, що зросло з давнього міфологічного кореня, відзначається певною сталістю мовних формул. Насичені сакральними смислами, реалії довкілля промовляють до людини потаємною мовою, де знайомі і звичні слова постають посередниками в розумінні чогось більшого, незбагненого. Слово, наділене сакральними смислами, стає відбитком Божественного на землі, починає існувати поза людиною та її свідомістю. Чи не найбільше сакралізованою є в народній свідомості вода. Про неї говорять як про вічність, космічний простір, межу між світами й станами людського буття. Разом з тим це життєдайний жіночий першопочаток, родюча сила самої природи, єднання, кохання. Не випадково вода в уяві давніх людей виступає Праматір'ю Світу. «Мативодиця — всьому цариця» [1, с.331]. За стародавнім міфом, колись «не було нічого, їдна водонька». Також існує відомий міф про те, що земний диск тримають на морських водах три кити.

Вода є найвеличнішим даром неба землі, бо вона робить її плодючою. Тому здавна воду обожнювали як сонцеву сестру [2, с.40].

У побажанні «Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!» виявляється очищувальна функція води, що наділяє людину силою, здоров'ям.

Сакралізація лексеми вода яскраво проявляється у сполученні зі словами, що вказують на її різновиди та функції. Дуже шанує народ благовіщенську воду, яку ще любовно називає водичка-йорданичка. Вона відвертає лихі сили та повертає добро, від людей відганяє лихоманку, від нив — град і непомірні зливи [3, с.84].

Номінатив йорданська вода вживає у «Словарі української мови» Б. Грінченко та подає приклад, який засвідчує цілющі властивості богоявленської води: «Достав йорданської води та й звелів Насті, щоб нею натирала Марусі бік, де болить» [Сл. Гр., т.2, с. 201].

Особливо цілющою є вода, освячена в Надвечір'я Богоявлення — вечірня вода. Вона вважається святішою, ніж хрещенська, бо «зглідлива на всяке лихо» [5, с.111].

Вода «Єлена», (у народі — Уляна) дістала назву від імені своєї винахідниці. Допомагає вона «від пристріту», «од підвію вихра», «від курочки» [3, с.84]. Про те, що воду називали жіночими іменами, виявляючи повагу до неї, свідчить початок одного з замовлянь від шкірних захворювань: «Вода Уляно, ти очищаєш луги, береги, очисти та ісціли раба божого...» [6, с.217].

Сакрального смислу набуває номінація дощова вода. Її використовували як ліки від головного болю, при хворобах очей і при бородавках.

Зоряна вода дістала свою назву через спосіб приготування: «Коли корова дає мало молока («як хто поробе»), треба давати їй зоряну воду пити. А ту воду роблять так: ясної ночі ставлять на видноті, супроти зірок, дійницю з водою, то вона повинна простояти всю ніч» [4, с.180].

Іншого смислу набуває номінація свячена вода, коли йдеться про воду, освячену дівчатами-чарівницями в ніч проти Введення. Святять її в місці, де сходяться три води (три струмки), і проливають між двома вогнями. Говорилося, що така вода годиться на «привернення» парубка до дівки [5, с.11].

Особливі цілющі властивості має купальська вода. Тим, хто мав шкірні хвороби, радили в цей день до схід сонця скупатися в річці. Також був відомий звичай умиватися водою з чотирьох криниць.

У переддень Купала (день Агрипіни (Горпини)-Купальниці) парилися в лазні зелом із цілющими травами з надією на омолодження та щоб позмивати з себе всякі болячки, [3,с.262].

Непочата вода (джерельна) — це взята з водойми до схід Сонця [3, с.85]. Вона теж особливо цінувалася, бо бралась із трьох чи семи криниць.

Чудодійна сила приписувалася воді, над якою проказував примовку анахар. Ця дія породила вислів наговірна, нашептана вода.

Буває вода жива й мертва, цілюща і безсила. Жива вода гоїть рани, примушує зростися порубане тіло і повертає життя. У народних казках її називають богатирською, бо її п'ють богатири [3,с.85].

Цілющими є правдива вода, молодильна і свята.

Звичні для пересічного українця назви Дніпро і Дунай у міфічній свідомості народу стають сакралізованими. Дніпро є уособленням чоловічого першопочатку. Давні джерела подають назви Вар, Варом, де компонент Вар може бути споріднений із санскритським «чоловік». Бористен (Борисфен) — у скіфській міфології божество однойменної річки, дочка якого стала праматір'ю скіфів [3,с.39].

Т. Шевченко персоніфікує Дніпро: «Чого, батьки, сумуєте?» — «Невесело сину! Дніпро на нас розсердився. Плаче Україна...» [Шевч., т.1, с.183].

Дунай у народній мові — не власна назва річки, а синонім до слів вода, потік, річка: Пливають води, як Дунаї. Грають води, як Дунаї [1, с.22].

Роса — цілюще сім'я, що подає на землю богиня небесної води Зоря. Свято роси наші предки відзначали на Купала [3, с.426]. Звідси й віншування «3 роси вам!», тобто побажання всіляких гараздів.

У народній приповідці говориться: Діти — то Божа роса. Молоко теж вважається Божою росою, тому кажуть: За Божу росу /молоко/ не беруть грошей. Очевидно, що ці назви є не випадковими, оскільки найпершою і єдиною їжею малих дітей є саме молоко [Сл.. Гр., т.4, с.65].

Надзвичайно цілющою є Юрієва (Юр'єва, Юрова) роса. Вона дає здоров'я і красу, тому цього дня качаються по росі для здоров'я, а для врожаю качаються по посівах на чотири боки [2,с.284]. Хворі промивали такою росою очі, старші люди мочили голову, щоб не боліла, господині кропили домашню птицю, щоб плодилася. Найголовніша дія, пов'язана з цим днем, — це вигін худоби на «Юр'єву росу», щоб «очистити» свійських тварин від усякого зла. Звичай «Вигонити худобу на Юр'єву росу» насправді знаменував початок нового сезону весняно-літнього випасу свійських тварин [5, с.342]. Чудодійною є іванівська роса. Вмивання нею зранку до схід сонця (у день Купала) обов'язково придасть краси обличчю.

Цікавими є уявлення про вододіл між цим і тим світом. Колядники як символічні постаті померлих предків, прийшовши до господи, оповідають родині, як вони довго блукали болотами, перебродили річку, мочили ноги. На той світ у казках можна потрапити через криницю, річку. Вірування про воду як шлях на той світ відбилися у стародавньому обряді поховання, коли мерців кпали в човен, а цей човен пускали за течією на воду. Пускаючи на Великдень шкаралупи на воду, наші предки повідомляли рахманам на той світ, що час святкувати Мавський Великдень.

Українська мова на позначення річок, що служать шляхом на той світ, оперує назвами Лета, Забудь-річка, Вогненна річка.

Лета (Лето, Лато, Літо) — річка, яка тече у потойбічний світ, де розташований вир, через який богиня Марена перевозить душі померлих [3, с.276]: «Друже мій... Ходімо лучче до Харона — Через Лету бездонную Та каламутную переплинем» [Шевч., т.1, с.368,]. Лету в народі називають Забудь-річкою через повір'я, за яким померлий, перейшовши на сороковий день цю річку, забуває своє земне життя, пор. вислів канути в Лету у знач. «бути забутим» [3, с.276].

Зображення Аду у вигляді киплячої смоли поєднується у народній свідомості з уявленням про вогняну, киплячу річку. Очистившись у ній, грішні душі діставатимуться неводом [3, с.81]. Місцем, яке пов'язує два світи, є вир (омут, водоворот, коловорот, крутень, чортове коло, чорторий). Спорідненість слів вир і вирій вказує те, що вир сприймався входом в інший простір. У вирі живуть демони, переважно водяники, які його створюють (вирники, вировники).

До інших істот, що населяють царство вод, належать криничники, водяники і болотяники. Найдавнішим серед них є водяник (водяний) — міфічний цар, що володіє всією водою у світі. Слово водяник із поясненням «біс» уводить до реєстру слів своєї лексикографічної праці Б.Грінченко. Водяний має дружину водяницю, і їм обом треба годити, аби не зазнати небезпеки на воді. Криницею опікується криничник, охоронцем болота є болотяник. Борис Грінченко зазначає, що болотяник — це «чорт, живущій вь болоті» [Грінч., т.4, с.85]. Як бачимо, імена ці походять від назви місця знаходження надприродних істот з додаванням суфікса ник на означення роду занять.

У народному світосприйманні продукт води туман теж набуває священного значення. Скажімо, нічні тумани людина уявляла небесними джерелами, відмикаючи які, боги посилають на землю росу і дощ. Дощ для хлібороба, особливо у слухний час, був золотим. Однак існує таке поняття, як сліпий дощ (кур'ячий, свин'ячий, грибний, циганський, рудавіна). Такому дощу кажуть: «Іди туди, де тебе просять, а він пішов, де сіно косять», «Іди туди, де тебе ждуть, а він пішов, туди, де жнуть». [3, с.485].

Слина — це рідина, що походить із нутра людини і також у народі має магічне значення.

Вона надає сили удару, коли поплювати в долоню: «Не все той б'є, хто в руку плює», «Хоч і дощ іде, а він у руку плює» [3, с.484].

Слина очищує від злого, якщо плюнути три рази через плече. Ворожбити у замовляннях теж користуються слиною, бо вона проганяє нечисть і хвороби.

Сльози — це теж краплі води, які у замовляннях є проміжною ланкою між водою і кров'ю. Вони мають очищувальну й цілющу силу. Недарма мовиться: «Поплач, щоб лепше стало». У юкстапозитних сполученнях лексема сльози набуває різних значень, певною мірою сакралізованих. Пор. у творчості Т. Шевченка:

1) роса-сльоза: «І заплакала Лілея росою-сльозою» (зв'язок з водою) [Шевч., т.2, с.215];

2) слово-сльоза: «Виливайся ж, слово-сльози, Сонечко не гріє, не висушить» (йдеться про полегкість, яку приносять сльози) [Шевч., т.2, с.267];

3) кров-сльози: «Залоскочи, моє серце: Нехай не сміється Надо мною, молодою. Нехай п'є-уп'ється. Не моїми кров-сльозами — Синьою водою Дніпровою...» (зв'язок із кров'ю у заклинаннях) [Шевч., т.2, с.267].

4) ріки-сльози: «Широкая, високая. Калино моя. Не водою до схід сонця Поливаная, Широкої ріки-сльози Тебе полили» [Шевч., т.2, с.267].

Пов'язані з використанням води і назви релігійно-магічного обряду, що відбувався через 40 днів після народження, пор. зливки (обливання, помити

руки) — очищення баби-повитухи й породіллі водночас як ритуал звільнення від нечистих сил і гігієнічні дії. При цьому баба примовляла: «Зливаю свою руку, а твою душу» [3, с. 169].

Використовували воду й у весільному ритуалі. Здавна освячення шлюбу відбувалося біля води. Ритуали, пов'язані з водою, проводилися після комори. Молодих ведуть до церкви на виводини, а коли церква далеко, то до криниці [2, с.323]. Звідси обрядодія митвини — ходіння молодої по воду, вмивання та скроплення докільця й гостей.

Вода є одним із широко вживаних елементів народної магії. Згадаймо відомий звичай «ходити з «процесіями» над джерельця» із священником, щоб улітку були дощі [2, с.328].

Спосіб лікування від «уроків» дістав назву відгашування [3, с.70]. Хворому давали воду, в якій «відгашували» вугілля «живого вогню».

При виливанні воску [3, с.66] користувалися новою водою. Над голівкою дитини ставили миску з водою, куди лили розтоплений віск, аби дізнатися, чого боїться дитина.

За допомогою води можна і нашкодити людині, коли «підлити когось», тобто полити дорогу чародійним зіллям: «Чи я вплила, чи я вбрела, чи мене підлито?» [Грінч., т.3, с. 170].

Вода є неодмінним атрибутом окремих язичницько-християнських свят і їхніх назв. Другий день Великодня — Обливаний понеділок, а хлопець, що обливає свою дівчину, — обливальник. Тут вода виконує очищувальну функцію.

Свято Маковея іменують ще Спасом на воді.

На Преполовлення в середу припливають по воді шкаралупи від крашанок до країни Рахманів.

Магічна сила приписувалася стрітенській воді, яку після освячення церкви набирали у нову посудину. Вірили, що помагала вона від пристриту. Спільнокореневість лексем стрітенський і пристрїт також сприяла магичності обряду.

Ім'я Мокрина у народній свідомості асоціюється зі словом мокрий. За народними віруваннями, це донька богині осені, яка приносить дощі. Відома примовка, пов'язана з цим днем: «Не розгинаймо спини — жнімо до Мокрини, Бо Мокрини без дощу, як обід без борщу» [3, с.320].

25 липня відзначають Проклів день. У народі кажуть: «Прокла — великі роси»: «На Прокла поле від роси промокло» [3, с.398]. Роси на Прокла цілющі.

Росенник — день 19 травня, коли вважалося, що настав час для випускання роси [3, с.427].

Образ води в українському мовленні надзвичайно багатогранний. Як посередник між двома світами, вона виступає первісною світовою речовиною. Тут вона є хаотичним утворенням, її населяє нечиста сила, на неї в замовляннях посилають хвороби. Разом з тим віра й цілющі властивості породжують високий образ води в народних піснях, примовках, прислів'ях. У зазначених прикладах знайшли відображення найдавніші космогонічні уявлення слов'ян: асоціації води з життям, здоров'ям, ідеєю очищення, знищення сил зла. Це сприяє множенню лексем із яскраво вираженими сакральними смислами, що особливо постають у контекстах і сполучуваності з іншими лексемами. Аналіз лексем та сполучень слів із стрижневим компонентом вода свідчить про їх продуктивність при утворенні нових лексичних значень. Вони становлять собою фрагменти картини світу, що репрезентує спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні, моральні ідеали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М.Пазяк. — К.: Наук. думка, 2001. — 392 с.
2. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. — К.: АТ «Обереги», 1992. — 424 с.
3. Войтович Валерій. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
4. Словарь української мови: У 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. — Київ, 1907 (1985).
5. Олекса Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — К.: Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство «Оберіг», 1993. — 589 с.
6. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Комина та ін. — К.: Либідь, 1993. — 256с.
7. Словник мови Шевченка: У 2 т. — К.: Наук. думка. — 1964.

С.А. Шуляк

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНА ПАРАДИГМА «СЛОВО — МОВА» У ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Комплексний підхід до вивчення поетичного ідіолекту вимагає пильної уваги до семантичної, синтагматичної і парадигматичної організації текстових структур.

У сучасній лінгвостилістиці одним із важливих засобів дослідження індивідуального стилю є лексико-семантичне поле, що дає змогу простежити семантико-стилістичні зв'язки між лексичними одиницями — назвами концептуальних понять ідіолекту письменника. Н.О. Реєнт визначає семантичне поле як «сукупність слів і виразів мови, що становить тематичний ряд, який охоплює певне коло значень як лексична мікросистема» [5, с. 3], наголошуючи, що «не можна змішувати семантичні поля з тематичними лексичними групами. Як відомо, будь-яке семантичне поле входить до складу нового тематичного об'єднання слів (тематичної групи), становлячи її складник. Тематична лексична група свідчить про обсяг і особливості кола реалій або понять, тобто про різні відмінності позамовної дійсності» [5, с. 24].

Ф. де Соссюр описав різницю між двома типами лінгвістичних відношень — по горизонталі і вертикалі, які отримали назву синтагматичних і парадигматичних. Поняття парадигми сьогодні розглядається більш широко: як об'єднання одиниць, які пов'язані між собою асоціативним зв'язком [6, с. 6], і це сприяло перенесенню цього поняття на різноманітні одиниці, які, проявляючи подібність у певному відношенні, сприймаються як «модифікації» однієї сутності, незважаючи на певну різницю, яка, звичайно, між ними існує [6, с. 7]. Сам термін *парадигма* утвердився ще в античній граматиці і вживався для позначення зразка зміни одного і того ж слова. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» трактує парадигму ще й як «1. Сукупність філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних основ науки. 2. Той чи інший приклад або показовий випадок концепції чи теоретичного підходу» [1, с. 704].

Синтагматично-парадигматичні характеристики текстових структур, зокрема художньої літератури, є важливими при дослідженні індивідуально-авторської поетики. Між лексемами в тексті встановлюються синтагматичні (при сприйнятті тексту лінійно) і парадигматичні (образно-поняттєвий рівень) відношення, відбувається перехід від синтагматики до парадигматики. Парадигматичні і синтагматичні відношення характеризуються певними особливостями. Синтагматика художнього тексту розглядається як відношення між елементами одного рівня, наприклад у вірші — це відношення між словами, що римуються, між наголошеними і ненаголошеними словами. Лексичні одиниці у складі однієї парадигми